

پویایی گروه و مشاورهٔ گروهی

با تجدیدنظر و اضافات

نویسنده: دکتر عبدالله شفیع آبادی
استاد دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی
دانشگاه علامه طباطبائی

تهران - ۱۴۰۱

بیا بید به حقوق دیگران احترام بگذاریم

دوست عزیز، این کتاب حاصل دسترنج چندین ساله نویسنده، مترجم و ناشر آن است. تکثیر و فروش آن به هر شکلی بدون اجازه از پدیدآورندگان کاری غیراخلاقی، غیرقانونی و غیرشرعی، و کسب درآمد از دسترنج دیگران است. این عمل نادرست، موجب رواج بی‌اعتمادی در جامعه و بروز پیامدهای ناگوار در زندگی و ایجاد محیطی ناسالم برای خود و فرزندانمان می‌شود.

www.ketab.ir

شفیع آبادی، عبدالله، ۱۳۲۲ -

پویایی گروه و مشاوره گروهی با تجدیدنظر و اضافات / نویسنده عبدالله شفیع آبادی، [ویراست ۲].

مشخصات نشر: تهران: انتشارات رشد، ۱۴۰۱. مشخصات ظاهری: ۴۱۶ ص: جدول

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۵۱-۱۹۰-۳ وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: چاپ قبلی: رشد، ۱۳۷۲. (۱۷۶ ص) یادداشت: چاپ بیست و دوم.

یادداشت: واژه‌نامه یادداشت: کتابنامه یادداشت: نمایه

موضوع: روان درمانی گروهی (Group psychotherapy) موضوع: مشاوره (Counseling)

رده بندی کنگره: ۴۸۸ RC رده بندی دیویی: ۶۱۶/۸۹۱۵۲ شماره کتابشناسی ملی: ۸۹۱۶۷۲۵

حق چاپ محفوظ است

پویایی گروه و مشاوره گروهی

با تجدیدنظر و اضافات

نویسنده: دکتر عبدالله شفیع آبادی

استاد دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی

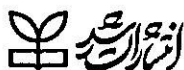
چاپ اول (ویرایش جدید): پاییز ۱۴۰۱ - شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: رامین

© کلیه حقوق چاپ و نشر این اثر برای انتشارات رشد محفوظ است.

هرگونه استفاده تجاری و تکثیر و انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه‌ای از جمله زیراکس، فتوکپی، کتاب الکترونیکی و پی‌دی‌اف، کتاب صوتی، انتشار در سایت‌ها و فضای مجازی، و ضبط و ذخیره در سیستم‌های بازیابی و پخش آن بدون دریافت مجوز قبلی و کتبی از ناشر ممنوع و قابل پیگرد قانونی است.

اشاره به مطالب کتاب یا نقل بخش‌هایی از آن برای نقد و بررسی در رسانه‌های چاپی و الکترونیکی و رادیو و تلویزیون با ذکر منبع، بلامانع است.

مرکز نشر و بخش کتاب‌های روان‌شناسی و تربیتی

ساختمان مرکزی: خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان شهدای ژاندارمری، شماره ۴۱، تلفن: ۶۶۴۰۴۴۰۶

فروشگاه: میدان انقلاب، روبه‌روی سینما بهمن، خیابان شهید منیری جاوید (اردیبهشت)، شماره ۷۲.

تلفن: ۶۶۴۱۰۲۶۲ - ۶۶۴۹۸۳۸۶ - ۶۶۴۹۷۱۸۱

تهران - ۱۴۰۱

فهرست مطالب

۱۵	پیشگفتار چاپ بیست و دوم.....
۱۷	پیشگفتار چاپ اول.....
۱۹	فصل اول: تعاریف و انواع گروه.....
۲۱	تعاریف گروه.....
۲۲	انواع گروه.....
۲۷	خلاصه.....
۲۹	فصل دوم: ویژگی‌های گروه.....
۳۸	خلاصه.....
۳۹	فصل سوم: پویایی گروه.....
۴۱	تعاریف.....
۴۴	خودشناسی.....
۴۵	هدف‌ها.....
۴۷	تغییر در گروه.....

۵۰.....	مقاومت در برابر تغییر
۵۱.....	خلاصه
۵۳.....	فصل چهارم: راهنمایی و مشاوره گروهی
۵۵.....	تعاریف راهنمایی و مشاوره
۵۷.....	تعاریف راهنمایی و مشاوره گروهی
۵۹.....	مقایسه راهنمایی و مشاوره گروهی
۶۱.....	تاریخچه گروه درمانی
۶۴.....	روش های راهنمایی گروهی
۶۵.....	روش مشاوره گروهی
۶۵.....	قوانین اساسی گروه
۶۸.....	خلاصه
۶۹.....	فصل پنجم: تشکیل مشاوره گروهی
۷۱.....	گام اول - انتخاب اعضا
۷۵.....	گام دوم - اندازه گروه
۷۶.....	گام سوم - تواتر تشکیل جلسات
۷۷.....	گام چهارم - تداوم جلسات
۷۷.....	گام پنجم - طول هر جلسه
۷۷.....	گام ششم - فراهم آوردن موقعیت مکانی
۷۷.....	گام هفتم - مشارکت اعضا
۷۹.....	گام هشتم - تشخیص انواع گروه
۷۹.....	گام نهم - تعیین گروه باز و بسته
۷۹.....	گام دهم - پایان دادن به جلسه گروه
۸۰.....	خلاصه
۸۱.....	فصل ششم: فرآیند عملکرد مشاوره گروهی
۸۳.....	۱ - مرحله شناسایی و مکاشفه
۸۴.....	۲ - مرحله انتقال
۸۴.....	۳ - مرحله عمل و فعالیت یا سازندگی
۸۴.....	۴ - مرحله پایان

۸۴	رهبری مشاوره گروهی.....
۸۸	ارزیابی فرآیند مشاوره گروهی.....
۹۴	نقش اعضا در مشاوره گروهی.....
۹۶	تصمیم گیری در مشاوره گروهی.....
۹۸	خلاصه.....
۹۹	فصل هفتم: نظریه ها و روش های مشاوره گروهی.....
۱۰۱	۱- روش آدلر.....
۱۰۳	۲- روش گشتالت.....
۱۰۴	۳- روش مراجع - محوری.....
۱۰۶	۴- روش رفتار درمانی.....
۱۰۷	۵- روش تحلیل تعاملی (تحلیل ارتباط محاوره ای).....
۱۱۱	۶- روش اسلاوسون.....
۱۱۲	۷- روش ماراتن.....
۱۱۴	۸- روش نمایش روانی (روان نمایش).....
۱۱۵	۹- روش آموزش حساسیت.....
۱۱۶	۱۰- مشاوره گروهی با کودکان پیش دبستانی.....
۱۱۷	۱۱- مشاوره گروهی با نوجوانان.....
۱۱۷	۱۲- مشاوره گروهی با جوانان.....
۱۱۸	خلاصه.....
۱۲۱	فصل هشتم: گروه رشد خصوصیات فردی.....
۱۲۳	مقدمه.....
۱۲۳	نحوه اجرا.....
۱۳۴	خلاصه.....
۱۳۷	فصل نهم: گروه کاهش اضطراب امتحان.....
۱۳۹	مقدمه.....
۱۴۰	جلسه اول.....
۱۴۳	جلسه دوم.....
۱۴۶	جلسه سوم.....

جلسه چهارم.....	۱۴۷
جدول ضمیمه (الف): آزمون پیشرفت اضطراب.....	۱۴۸
جدول ضمیمه (ب): فهرست صفات.....	۱۵۱
جدول ضمیمه (ج): کاهش اضطراب آزمون ورقه ارزشیابی.....	۱۵۲
جدول ضمیمه (د): جملاتی که فرد به خود بازگو می کند.....	۱۵۳
ضمیمه (ه): روش های استراحت دادن.....	۱۵۵
استراحت دادن بازوان (۴ - ۵ دقیقه).....	۱۵۵
استراحت دادن صورت، گردن، شانه ها و قسمت فوقانی پشت (۴ - ۵ دقیقه).....	۱۵۶
استراحت دادن سینه، شکم و قسمت تحتانی پشت (۴ - ۵ دقیقه).....	۱۵۷
استراحت دادن باسن، ران ها، و ساق پاها (۵ دقیقه).....	۱۵۸
ضمیمه (و): جدول سلسله مراتب اضطراب امتحان.....	۱۵۹
خلاصه.....	۱۶۰
فصل دهم: پروتکل های مشاوره گروهی.....	۱۶۱
پروتکل آموزش گروهی کاهش اضطراب در دختران پایه دوازدهم مبتنی بر رویکرد	
شناختی - رفتاری: تهیه، تدوین و اجرا: عارفه مؤذن جامی.....	۱۶۵
جلسه اول.....	۱۶۶
نحوه اجرا.....	۱۶۷
نکات مورد توجه.....	۱۷۴
جلسه دوم.....	۱۷۴
نحوه اجرا.....	۱۷۴
جلسه سوم.....	۱۷۹
نحوه اجرا.....	۱۷۹
جلسه چهارم.....	۱۸۴
نحوه اجرا.....	۱۸۴
منابع.....	۱۸۹
پروتکل آموزش فرزندپروری بعد از طلاق به شیوه گروهی به مادران مطلقة دارای	
فرزند دختر بر مبنای نظریه انتخاب گلاسرو: تهیه، تدوین و اجرا: فرزانه فردین فر.....	۱۹۱

۱۹۱		مقدمه
۱۹۴		شرح جلسات
۱۹۴		جلسه اول
۱۹۴		نحوه اجرا
۱۹۹		جلسه دوم
۲۰۱		جلسه سوم
۲۰۲		جلسه چهارم
۲۰۴		جلسه پنجم
۲۰۹		منابع
پروتکل آموزش گروهی با رویکرد فرزندپروری مثبت (PMT) با مادران دارای فرزند		
۲۱۱		دختر پایه اول دبستان در دوره کرونا: تهیه، تدوین و اجرا: زهرا مهاجر بعد
۲۱۱		مقدمه
۲۱۴		انتخاب اعضا
۲۱۵		شرح جلسات
۲۱۵		جلسه اول
۲۱۶		نحوه اجرا
۲۲۱		جلسه دوم
۲۲۲		جلسه سوم
۲۲۳		نحوه اجرا
۲۲۴		جلسه چهارم
۲۲۴		نحوه اجرا
۲۲۵		جلسه پنجم
۲۲۵		نحوه اجرا
۲۲۷		جلسه ششم
۲۲۷		نحوه اجرا
۲۲۸		جلسه هفتم
۲۲۸		نحوه اجرا
۲۲۹		جلسه هشتم
۲۲۹		نحوه اجرا

۲۳۱	جدول ۱: خلاصه جلسات محتوای آموزشی فرزندپروری با رویکرد PMT.....
۲۳۵	منابع.....
	پروتکل آموزش هوش معنوی به بیماران مبتلا به سرطان: تهیه، تدوین و اجرا: بی بی
۲۳۹	مریم هاشمی.....
۲۳۹	مقدمه.....
۲۴۱	مدت زمان جلسات.....
۲۴۲	شرح جلسات.....
۲۴۲	جلسه اول: معرفی برنامه و بیان انتظارات و مقررات.....
۲۴۲	نحوه اجرا.....
۲۴۶	جلسه دوم: معرفی مفهوم هوش معنوی.....
۲۴۶	نحوه اجرا.....
۲۴۸	جلسه سوم: آموزش درمورد انواع هوش و اجزای هوش معنوی.....
۲۴۸	نحوه اجرا.....
۲۵۲	جلسه چهارم گروه: آموزش آرمیدگی.....
۲۵۲	نحوه اجرا.....
۲۵۵	جلسه پنجم: آموزش مراقبه.....
۲۵۵	نحوه اجرا.....
۲۵۸	جلسه ششم گروه: آموزش مهارت خودآگاهی.....
۲۵۸	نحوه اجرا.....
۲۶۱	جلسه هفتم گروه: عوامل مؤثر بر خودآگاهی و موانع رشد آن.....
۲۶۱	نحوه اجرا.....
۲۶۲	جلسه هشتم گروه: آموزش پرسش‌های اساسی زندگی.....
۲۶۲	نحوه اجرا.....
۲۶۴	جلسه نهم: آموزش تفکر انتقادی.....
۲۶۴	نحوه اجرا.....
۲۶۷	جلسه دهم گروه: یافتن معنا و هدف در زندگی.....
۲۶۷	نحوه اجرا.....
۲۶۹	جلسه یازدهم گروه: مرگ و زندگی و شکرگزاری از خداوند.....

۲۷۰	نحوه اجرا.....
۲۷۹	منابع.....
	پروتکل آموزش گروهی کاهش نافرمانی کودکان با رویکرد بارکلی به مادران دارای
۲۸۳	فرزند ۲ - ۶ ساله: تهیه، تدوین و اجرا: شبیم نورالهی.....
۲۸۳	مقدمه.....
۲۸۵	شرح جلسات.....
۲۸۵	جلسه اول.....
۲۸۵	نحوه اجرا.....
۲۸۹	جلسه دوم.....
۲۸۹	نحوه اجرا.....
۲۹۲	جلسه سوم.....
۲۹۲	نحوه اجرا.....
۲۹۵	جلسه چهارم.....
۲۹۵	نحوه اجرا.....
۲۹۵	سیستم پاداش‌دهی به رفتارهای مطلوب (زمان: ۶۰ دقیقه).....
۲۹۶	جلسه پنجم.....
۲۹۶	نحوه اجرا.....
۲۹۸	جلسه ششم.....
۲۹۸	نحوه اجرا.....
۲۹۹	جدول ۱: خلاصه جلسات.....
۳۰۲	منابع.....
	پروتکل مشاوره گروهی ذهن‌آگاهی (برگرفته از پروتکل ربکا کرین) برای درمان
۳۰۵	نشخوار فکری زنان میانسال: تهیه، تدوین و اجرا: افسانه اژدری.....
۳۰۵	مقدمه.....
۳۰۶	جلسه ارزیابی و مصاحبه تشخیصی:.....
۳۰۷	ساختار و محتوای دوره.....
۳۰۷	جلسه اول.....

۳۱۱.....	جلسه دوم
۳۱۲.....	جلسه سوم
۳۱۴.....	جلسه چهارم
۳۱۵.....	جلسه پنجم
۳۱۶.....	جلسه ششم
۳۱۷.....	جلسه هفتم
۳۱۹.....	جلسه هشتم
۳۲۳.....	منابع

پروتکل آموزش درمان گروهی افسردگی با رویکرد شناختی - رفتاری به مشاوران

۳۲۵.....	مدارس: تهیه، تدوین و اجرا: زکيه اولادی
۳۲۶.....	جلسه اول
۳۲۷.....	نحوه اجرا
۳۳۰.....	جلسه دوم
۳۳۰.....	نحوه اجرا
۳۳۲.....	جلسه سوم
۳۳۲.....	نحوه اجرا
۳۳۴.....	جلسه چهارم
۳۳۵.....	نحوه اجرا
۳۳۶.....	جلسه پنجم
۳۳۶.....	نحوه اجرا
۳۳۷.....	جلسه ششم
۳۳۷.....	فرایند جلسه
۳۳۸.....	جدول ۱: خلاصه فعالیت جلسات گروه درمانی
۳۴۰.....	منابع

پروتکل آموزش علل نافرمانی به شیوه گروهی به مادران دارای دختران نافرمان سن ۲

۳۴۱.....	تا ۱۲ سال مبتنی بر رویکرد آدلری: تهیه، تدوین و اجرا: مریم نبیلی نوقابی
۳۴۱.....	مقدمه

۳۴۲	شرح جلسات.....
۳۴۳	جلسه اول.....
۳۴۳	روش اجرا.....
۳۴۶	جلسه دوم.....
۳۴۶	روش اجرا.....
۳۴۹	جلسه سوم.....
۳۴۹	روش اجرا.....
۳۵۰	جلسه چهارم.....
۳۵۱	روش اجرا.....
۳۵۶	جلسه پنجم.....
۳۵۶	روش اجرا.....
۳۶۱	ضمایم.....
۳۶۱	مقیاس درجه‌بندی اختلال‌های رفتاری مخل - فرم والد (فرم ۴).....
۳۶۴	بروشور والد برای مرحله ۱: شرح ویژگی‌های کودک و والد.....
۳۶۴	ویژگی‌های کودک.....
۳۶۵	ویژگی‌های والد.....
۳۶۷	حوزه‌های مشکل.....
۳۶۷	راه‌حل‌های پیشنهادی.....
۳۶۸	منابع.....
	پروتکل آموزش گروهی با رویکرد درمان بین‌فردی فراشناختی بر کاهش تعارض
۳۶۹	زناشویی افراد متأهل: تهیه، تدوین و اجرا: زهرا متجیان.....
۳۷۱	شرح جلسات.....
۳۷۱	جلسه اول.....
۳۷۱	نحوه اجرا.....
۳۷۸	جلسه دوم.....
۳۷۸	نحوه اجرا.....
۳۸۳	جلسه سوم.....
۳۸۳	نحوه اجرا.....

۳۸۸.....	جلسه چهارم
۳۸۹.....	نحوه اجرا.....
۳۹۳.....	جلسه پنجم.....
۳۹۳.....	نحوه اجرا.....
۳۹۵.....	خلاصه جلسات مربوط به درمان بین فردی فراشناختی
۳۹۷.....	منابع
۳۹۹.....	منابع فارسی.....
۴۰۱.....	منابع انگلیسی.....
۴۰۳.....	واژه نامه
۴۰۹.....	فهرست اعلام.....

بیشکفتار چاپ بیست و دوم

با گروه بودن و در گروه زیستن از ویژگی‌های اولیه انسان و هر موجود زنده‌ای است. به‌طوری که ادامه حیات به بودن در گروه و هماهنگی با شرایط گروه بستگی دارد. واقعیت این است که در گروه به دنیا می‌آییم، در گروه رشد می‌کنیم، و در گروه از دنیا می‌رویم. بسیاری از رفتارهای ما در خانواده و جامعه آموخته می‌شوند. از این رو، توجه و دقت به شکل‌گیری انواع گروه‌ها، اهداف و نوع عملکرد آن‌ها، و چگونگی اثرگذاری در ایجاد و تغییر رفتار اعضای گروه در طول زندگی و بررسی نحوه اثرگذاری در بروز رفتارهای متعدد از وظایف اولیه مشاوران در جلسات مشاوره محسوب می‌شود. مشاوران با بررسی و شناخت و تحلیل پویایی‌های رفتار و عملکرد مراجعان به علل مشکلات پی می‌برند و راهکارهایی را برای تغییر در جهت مناسب با کمک اعضای گروه به فرد ارائه می‌دهند. در گروه‌ها با توجه به تنوع و فراوانی تعاملات و پویایی‌های بین اعضا، ابعاد بیشتری از عملکرد و رفتار مطرح و راهکارهای متعدد بیشتری ارائه می‌شود.

اثربخشی و کارآمدی جلسات مشاوره، به حضور فعال «مشاور کارآمد و متعهد» بستگی دارد. مشاور «کارآمد» فردی است که دانش نظری و عملی در حیطه عملکردش را دارا باشد و به خوبی بتواند مراجع را در مراحل سه گانه جلسه مشاوره (آغاز، ادامه، پایان) به شیوه‌ای عالمانه راهنمایی کند و اطلاعات درست و مناسبی را به او ارائه دهد. مشاور باید بعد «تعهد»، اصول و حریم اخلاقی و احترام به مراجع را همواره در جلسه مشاوره مد نظر قرار دهد. همچنین از دانش و مهارت‌های لازم برای کمک به مراجع برخوردار باشد.

در بازنگری این کتاب، با توجه به تجارب نگارنده با دانشجویان دوره‌های دکتری و پژوهش‌های کارشناسی ارشد در زمینه راهنمایی کارشناسی ارشد و دکتری، متوجه شدم دقت و توجه بیشتر به فرآیند تدوین و اجرای پروتکل‌های درمانی ضرورت دارد. از این رو، در بخش ضمائم این کتاب چند پروتکل پس از اصلاحات لازم با نام تهیه‌کنندگان به عنوان نمونه و راهنمای تدوین افزوده شده است تا در صورت لزوم دانشجویان از آن بهره ببرند.

در پایان از تمامی کسانی که در چاپ و انتشار این کتاب نقش مؤثری داشتند (اعضای خانواده‌ام، دانشجویان دکتری مشاوره و مسئولان و دست‌اندرکاران شاغل در انتشارات رشد) از صمیم قلب سپاسگزارم و برای همگان سلامتی و عاقبت به خیری از خداوند منان مسئلت دارم.

با احترام و همواره سلامت و شادکام و موفق باشید

دکتر عبدالله شفیع آبادی

استاد نمونه کشوری و استاد دانشگاه علامه طباطبائی

تیرماه ۱۴۰۱ شمسی

پیشگفتار چاپ اول

انسان موجودی اجتماعی است و اعمال و رفتارهای او متأثر از آداب و رسوم و قوانین اجتماعی است. انسان بدون تعلق به گروه، احساس امنیت نمی‌کند و برای استفاده از طبیعت به منظور ارضای نیازهایش به تنهایی توان کافی ندارد. به گفته مورینو^۱، انسان در گروه متولد می‌شود، در گروه زندگی و کار می‌کند، و در گروه بیمار و درمان می‌شود. آدلر نیز علاقه اجتماعی را در انسان امری ذاتی می‌داند و معتقد است انسان از بدو تولد درون شبکه‌ای از روابط اجتماعی پیچیده و متقابل قرار می‌گیرد و شکل‌گیری شخصیتش بر اثر همین ارتباطات متقابل است. از این رو، با گروه بودن و در گروه زیستن برای انسان امری اجتناب‌ناپذیر است.

اهمیت نقش گروه‌ها در زندگی روزمره، موجب شد دروس «روانشناسی پویایی گروه» و «مشاوره و روان‌درمانی گروهی» در برنامه آموزشی رشته‌های روان‌شناسی و مشاوره منظور شود. نگارنده که سال‌ها عهده‌دار تدریس این دروس بوده است، به سبب کمبود منابع

درسی، از مدت‌ها قبل در نظر داشت کتابی برای این دروس تدوین کند، ولی به علت کثرت مشغله‌ها انجام‌دادن این مهم به تعویق افتاد.

مطالب این کتاب که در ده فصل تهیه و تنظیم شده است، در نهایت خواننده را در شناخت، تشکیل، و نیز رهبری گروه‌های مشاوره و روان‌درمانی یاری می‌دهد. در فصل اول، تعاریف و انواع گروه معرفی می‌شود. در فصل دوم، ویژگی‌های اساسی گروه‌ها مطرح و اهمیت هدف و همبستگی و کنش و واکنش‌ها در بقای گروه‌ها بررسی می‌شود. در فصل سوم، تعاریف و کاربردهای پویایی گروه و نیز مفاهیم تغییر و مقاومت در برابر تغییر در گروه‌ها بررسی می‌شود. در فصل چهارم، کلیاتی دربارهٔ راهنمایی و مشاورهٔ گروهی از جمله تعاریف و روش‌ها و قوانین اساسی و تاریخچه بررسی می‌شود. فصل پنجم، به شیوهٔ تشکیل مشاورهٔ گروهی اختصاص یافته است و به گروه‌درمانگر دربارهٔ نحوهٔ انتخاب اعضای گروه و اداره جلسات مشاورهٔ گروهی و نحوهٔ پایان‌دادن به آن، اطلاعات نظری و نکات کاربردی ضروری ارائه می‌شود. در فصل ششم، جریان عملکرد و نیز شیوه‌های رهبری جلسهٔ مشاورهٔ گروهی مطرح شده است. درمانگر با مطالعهٔ این فصل، اطلاعات نظری و عملی وسیعی دربارهٔ نحوهٔ ادارهٔ جلسات گروهی کسب می‌کند. در فصل هفتم، به منظور افزایش آگاهی و دانش گروه‌درمانگر، روش‌های مشاورهٔ گروهی از دیدگاه متخصصان مختلف بررسی شده است. در فصول هشتم و نهم، نحوهٔ تشکیل و ادارهٔ گروه رشد خصوصیات فردی و گروه کاهش اضطراب امتحان مطرح شده است. مطالب این کتاب، گروه‌درمانگر را در اجرای گروه‌درمانی موفقیت‌آمیز در مدارس، بیمارستان‌ها، کلینیک‌های روان‌درمانی، مؤسسه‌های مددکاری اجتماعی، کانون‌های نوجوانان و جوانان، مراکز نگهداری از سالمندان، اردوگاه‌ها، و خانواده یاری می‌دهد.

همکاری و همیاری کسان بسیاری در آغاز و ادامه و پایان این کتاب، تأثیر بسزایی داشت. حضور مراجعان در گروه‌های روان‌درمانی و کنجکاوی‌های عالمانهٔ دانشجویان در کلاس‌های درس، در طراحی مطالب و تدوین محتوای کتاب نقش مؤثری داشت. حوصله و فداکاری و درک اعضای خانواده‌ام - همسر و دو فرزندم - من را به ادامه و پیگیری کار تشویق می‌کرد. از همهٔ آنان صمیمانه سپاسگزارم. همچنین زحمات صادقانه دست‌اندرکاران محترم انتشارات رشد در زمینهٔ چاپ و انتشار کتاب، درخور قدردانی است.

عبداله شفیع آبادی